

УДК 811.161.81'31

Наталія ДЯЧЕНКО

СОМАТИЧНА ЛЕКСИКА В ПОЕТИЧНОМУ ПРОСТОРІ О. ОЛЬЖИЧА

У статті представлено комплексний (з погляду репертуару, кількісних характеристик, стилістичного навантаження, системних відношень) аналіз соматизмів та слів-означенень до них, використаних у поетичних збірках О. Ольжича «Рінь», «Вежі», «Підзамча».

Ключові слова: соматизми, лексика, означення, семантика, порівняння.

Соматична лексика (назви, котрі описують людину як біологічну істоту) перманентно знаходиться в полі зацікавлення лінгвістів (докладніше див.¹), оскільки, абсолютно природно, належить до ядра лексичного складу будь-якої мови, а отже, дозволяє відстежити наріжні тенденції в її розвитку, адже мовні знаки є не лише своєрідним “банком” інформації про довкілля, а й засобом мовного мислення, а отже – і способом, інструментом його пізнання.

Важливим джерелом для спостережень над номінативними процесами, розвитком семантики лексем, зокрема соматизмів, є художні, зокрема поетичні тексти – як реалізований пошук автора, наслідок його семасіологічного аналізу слова². З огляду на це на особливу увагу заслуговує й поетична спадщина О. Ольжича за високу художню цінність його віршів і титанічний внесок цієї людини в будучість України й українства, взірцевий для багатьох поколінь.

Мета нашої розвідки – комплексний (з погляду репертуару, кількісних характеристик, стилістичного навантаження, системних відношень) аналіз соматизмів та слів-означенень до них, використаних у поетичних збірках О. Ольжича «Рінь», «Вежі», «Підзамча».

Представленій нижче реєстр соматизмів укладено на підставі уживаності в поетичних текстах і класифіковано залежно від позначуваних ними соматооб'єків (у дужках після кожного слова подано кількість слововживань).

З-поміж зібраного матералу зафіксовано такі групи соматизмів:

1. Соматоніми (назви на позначення частин тіла людини – голови, шиї, тулуба, нижніх і верхніх кінцівок): *вид* (1); *голова* (4); *горло* (2); *груди* (8); *десница* ‘права рука, а також рука взагалі’ (1); *долоня* (3); *дух* (5); *душа* (11);

¹ Дяченко Н. М. Номінативні поля назв обличчя в українських діалектах / Н. М. Дяченко // Лінгвістика. – Луганськ, 2012. – № 1 (25). – С. 68–86.

² Харченко В. К. Соматизмы в поэзии Бэллы Ахмадулиной / В. К. Харченко, Д. А. Плужникова // Научные ведомости БелГУ. Серия Гуманитарные науки. – 2011. – № 24 (119). – Выпуск 12. – С. 44–50.

зморшки (1); коліна (1); лик (3); лице (10); лоно (2); нога (8); обличчя (8); палець (2); перса (2); підборіддя (1); плече (2); пучки (1); повіки; пояс (1); рука (19); скроні (1); уста (8); чоло (11).

2. Остеоніми (назви кісток): хребти (1); крижі (1).

3. Сплахноніми (назви внутрішніх органів): мозок (1); м'язи (1); нерви (2).

4. Ангіоніми (назви елементів кровоносної системи): кров (28), серце (23).

5. Сенсонімічна лексика (назви органів чуття): зінці (2); зір (1); око (очі, віchi) (18); повіки (1); ухо (3).

6. Корононіми (темін А. А. Занковець: назви волосся, нігтів та інших рогових утворень на тілі людини): борода (1), брови (1), вій (2), волосся (1).

7. Лексика на позначення речовин, котрі виробляє організм: слози (2); слина (1); nim (1)

А також відзначено назви з узагальненою соматичною семантикою: плоть (4), тіло (28); труп (2); фігура (1).

Загалом у збірці використано 44 соматичні назви, які вжито 237 раз. Кількісно переважають назви першої групи – 26 одиниць. В інших групах така кількість номенів: назви з узагальненою соматичною семантикою – 4, сплахномі – 3, сенсонімічна лексика – 5, лексика на позначення речовин, котрі виробляє організм, корононіми – 2, ангіоніми – 2, остеоніми – 2.

За кількістю вживань соматичними первіннями збірки є кров і тіло – по 28 уживань. До ядра соматичної лексики також належать лексеми серце – 23 уживання, рука – 19, око – 18, чоло, душа – по 11, лице – 10, обличчя, уста, нога, груди – по 8, дух – 5. Решту лексем використано не більше чотирьох, а переважно – 1-2 рази.

Оскільки найуживанішими виявилися лексеми кров, тіло і серце, які, напевно, найвиразніше репрезентують у нашій уяві поняття тілесного, цікавим видається аналіз опозиції духовне / тілесне в поетичному просторі О. Ольжича. Вірш «Піхотинець» розпочинається з крилатого вислову «Душа відділилась від тіла», у якому реалізується протиставлення духовного й тілесного, вічного і швидкоплинного. Однак у ліричного героя ці поняття не опозити, навпаки вони одностайні, односпрямовані у своїх прагненнях, а отже, й однаково прекрасні: «*тіло, струнке і спокійне, Ступає в холодних рядах. Довіку його не обійме Ні сумнів, ні згадка, ні страх*». А душа – «*врочиста така, блокрила*»; «*I радісно духу дивиться, Як тіло тяга кулемет, Стискає гарячу рушиницю I внерто повзе наперед*» [1, с. 44]. Однак така гармонія у взаєминах душевного й тілесного є далеко не завжди. І тоді автор з гіркотою відзначає: «*Прокляття моїй плоті, Що слабша за мій дух!*» [1, с. 62]. Схібити на шляху боротьби не так складно, бо «*За вступом твоїм тільки совість стає, А проти резон не єдиний: Од роду бо ласе є тіло твоє Вигоди, іди і родини*» [1, с. 68]; бо не раз «*бачили очі дитячі твої, Широкі і схожі на рану, Як люди, що знали визвольні бої, Улесливо кланялись пану. I слухали уші, коли вчителі Учили, нечесно-лукаві, Лучити гонори своєї землі I службу ворожій державі*» [1, с. 67]. Та це не про таких, як О. Ольжич. Захочеш – і будеш, хай саму перемогу побачать нащадки, хай за це й доводиться платити кров’ю, мета того варта: *O, вірте, всі мури земного впадуть, Як серце обернеш у сурму. Найвищі бо вежі духовности ждуть Твоєго шаленого штурму* [1, с. 76].

Часом соматизми виступають «окремими персонажами», семантичним ядром віршів: *O груди, що сподобляться вхопити Розтопленого золота повітря! O серце, що, міцне, не розірветься, Збагнувши неохопленість доби!* [1, с. 114]; *O, очі мої гарячі, Уста мої сірі, спраглі, Що бачите тільки Сонце, Щоб тільки кричати правду!* [1, с. 93].

На рівні системних зв'язків між одиницями цього корпусу зауважимо, що О. Ольжич постулюється у віршах синонімічними назвами: *лице – обличчя – вид – лик, груди – перса, десница – рука, лоб – чоло, карк – шия, очі – вічі, тіло – плоть*. Деякі частини тіла представлені більш докладно: *плече – рука (десница) – долоня – пальць – пучки; око – зіниці – повіки – вії*. А словоформу *лиця* поет використовує в значенні ‘щоки’: *I тільки лиця калиново Тобі рум’янцем поняла* [1, с. 90].

Інколи поет використовує й фраземи із соматичним компонентом: *душа відділилась від тіла* [1, с. 44]; *дивиться смерті в лиці; сяє обличчя* [1, с. 64]; *хто має уші – хай слуха; смерті заглянув у вічі* [1, с. 76]. Часом вони частково модифіковані: *о, втіхо, що серце виповнює вкрай* [1, с. 69], *ставити ногу недбало на край блакитної чаши безодні* [1, с. 69], *кровю платити* [1, с. 71]; *залізом випалуйте душі* [1, с. 75].

Крім власне номінативної функції, автор зрідка використовує соматизми в складі порівнянь: *як кров* [1, с. 79]: (Вітер) *Він віє диханням солоним, як кров, Пянких океанових надрів...*

В аналізованих віршах зафіксовано поодинокі відсоматичні похідні: *кривавиться, широкогрудих, безголовий, недовірами-очима, хмуроокий*. Два останні слова – оказіоналізми.

У переважній більшості випадків аналізовані номени вжито з їхньою первинною семантикою – як позначення частин тіла людини чи тварини. Однак лексеми цього корпусу часто виступають і як джерело метафори: «*До перс закляклих, просячи тепла, Тулили марно немовлята лица. Проте їм чорне лоно віддала Доба жорстока, як вовчиця*» [1, с. 45]; *О, невмолімі скам’янілі дні! Міцна рука над людьми і богами!* [1, с. 30]; *Хто вмів справедливо карати, Той дивиться смерті в лиці!* [1, с. 64].

Для увиразнення, удокладнення сказаного, надання висловлюванню емоційності та образності поет використовує слова-означення до соматизмів. Тому щоб глибше розкрити символіку ключових соматизмів, ми також зібрали атрибутиви, використані автором для їх означення.

Впарядковуючи ряди лексичних означень соматизмів, за зразок беремо структуру словникової статті «Словника епітетів української мови»³. Після соматизму наводимо алфавітний перелік означень, до якого зараховано прикметники та дієприкметники, що вживаються в значенні прикметників, дієприкметникові звороти, а також порівняння. До рядів означень залучено якісні прикметники, а також їхні варіанти – зменшено-пестливі форми, форми вищого та найвищого ступенів порівняння. Якщо ряди означень досить розгалужені, у їх межах використовується поділ на групи на підставі семантичної спільноти. В окрему групу виділяємо індивідуально-авторські означення. Аналіз виявлених означень соматизмів провадимо за різними параметрами: наявність у тексті синонімічних і антонімічних соматичних означень; означення, використані автором для характеристики одного / кількох соматизмів; інтерпретація за іншими ознаками.

Борода – золота-золота; **вид** – рабський; **волосся** – туге; **голова** – одбита; **горло** – власне; **груди** – важкі, задихані, троєскутні, смаглі; **десница** божеська; **долоні** – крицеві; **дух** бадьорий, гострий, п’янкий, Революції, розкутий; **душа(i)** – білокрила, врочиста, гидка, дзвінко-стрункі, зацьковані, ропувата, ховська;

³ Словник епітетів української мови / С. П. Бибік, С. Я. Ярмоленко, Л. О. Пустовіт; за ред. Л. О. Пустовіт. – К. : Довіра, 1998. – 431 с.

зінці – янтареві; **коліна** – розслаблені; **крижі** – звірині; **кров** – вражса, гаряча (як піски пустелі), заклята, невинна, непідроблена, пролита, рожева; **свіжса**; **тяжкоплинна**, як мед; **щедра**, ясна (2); як вино; **лик** – Революції, часу; **лице(я)** – гарячі, жіночі, камінне, пошматане огнем; **лоно(а)** – вогкі, плідні, чорне; як смокви порожні; **м'язи** – набряклі; **нерви** – болюче напружені, зо сталі; **нога(и)** – смагляві, сухі, дівочі, зморені; **обличчя** – мертві, світло-рожеве, сірі, червоні; **око (очі, вічи)** – блакитні, гарячі, гострі, гостріші, димячі, повні стримуваних сліз, розчахнуто-тъмяні, тужно-ебенові, ховзькі, холодні, чорно розкриті, широкі і схожі на рану; **перса** – закляклі; **підборіддя** – златаве, м'ягке; **плече**; **плоть** – задихана, пухка; **рука(и)** – байдужі, Божа огненна; груба, дужса, міцна, захолола, зріла, пожовкла, рішуча, як стилета, розбити, ствердла, тугі, услужна, юні; **серце(я)** – б'є, як обух; велике, єдине, жадібне, кам'яне, людське (2), львине, мідяне, мужнє, невільні, неспокійне, обгоріле, порожнє, хоре; **скроні** – гарячі; **сльози** – ледачі, стримувані; **тіло(а) (про розмір, вагу; про сильне, струнке або слабке тіло; про стан тіла)**: здорові, ласе, міцне, молоді, мускулясті, непритомне, пружні, спокійне, струнке (2), уродливе; **(про колір)**: брунатне, біле, золотовість сп'янілого; золоте; **(про враження, психологічне сприйняття)**: розкішне, чудове; **(оригінальні означення)**: смертельника, гада, важка лявша (тіл), важке заливо (тіл); **уста** – сірі, спраглі, тонкі; **ухо** – чуйне; **фігури** – білі; **чоло** – поблідле, спокійне.

Серед зафікованих означень найширше представлені означення, які характеризують соматизми за:

- особливостями сприйняття: бадьюрий, байдужий, важкий, вогкий, врочистий, гарячий (4), гидкий, гострій (2), гостріший, грубий, дужий, єдиний, жадібний, задиханий (2), закляклий, заклятий, захололий, зацькований, здоровий, зморений, зрілий, ласий, ледачий, мертвий, міцний (2), мужнє, мускулястий, м'ягкий, набряклій, невинний, невільний, непідроблений, непритомний, неспокійний, обгорілий, одбитий, плідний, порожнє, пролитий, пружний, пухкий, п'янкий, рішучий, розбитий, розкішний, розкутий, розслаблений, свіжий, спокійний (2), спраглій, сп'янілій, ствердлій, стримуваний, стрункий (2), сухий, тонкий, тугий (2), уродливий, услужний, ховзький (2), холодний, хорий, чудовий, чуйний, широкий, щедрий;
- кольором білій (2), білокрилий, блакитний, брунатний, златавий, золотий, золотий-золотий, поблідле, пожовкливий, рожевий, світло-рожевий, сірий (2), смагливий, смаглявий, червоний, чорний, янтаревий, ясний;
- належністю: Божий, божеський, власний, вражий, гада, димячий, дівочий, жіночий, звіриний, людський (2), львиний, рабський, Революції, смертельника, часу;
- матеріалом: зо сталі; камінний, кам'яний, крицевий, мідяний, огненний, сонячний.

Лише поодинокі означення характеризують соматизми за розміром (великий) та віком (молодий, юний). Зафіковано також авторські неологізми (очі – тужно-ебенові, розчахнуто-тъмяні, душа(i) – дзвінко-стрункі, ропувата) та слововживання (слези – ледачі, душа – гідка, ропувата, ховзька).

З погляду системних зв'язків серед означень використано синоніми (серце – львине, мужнє; душа – гідка, ропувата, ховзька; тіло – розкішне, чудове, уродливе; здорове, міцне, мускулясте, пружнє) та антоніми (очі – гарячі / холодні; вогкий – сухий, спокійний – неспокійний, щедрий – жадібний, білий – чорний). Зауважимо, що деякі прикметники поєднуються з кількома іменниками-соматизмами: ховзькі – очі, душа; спокійне – чоло, тіло; гаряче – лицє, кров; гарячі – очі, скроні.

Означення, виражені дієприкметниковими зворотами: *пошматане огнем;*
болюче напружені; *повні стримуваних сліз;* *чорно розкриті;* *схожі на рану.*

Відзначено такі порівняння, ужиті із соматизмами: *як вино;* *як мед;* *як обух;* *як смокви порожні;* *як стилета.*

Отже, широке використання соматизмів та означень до них виразно посилює чуттєвість поезії. З погляду семантико-функціонального навантаження соматична лексика використовується насамперед для створення портретів та автопортретів, тропів, підсилення емоційно-образно тла поезії, розширення смыслового й асоціативного тла тексту. Як показують приклади, саме художні тексти є важливим джерелом для спостережень над номінативними процесами, розвитком семантики лексем, динамікою їхньої сполучуваності. У художньому тексті реалізований пошук автора, його образне мислення та естетична оцінка описуваних понять, що є наслідком його семасіологічного аналізу слова, а тому різноаспектний текстологічний аналіз слів різних ТГЛ потребує дальнішого вивчення.

Список використаних джерел

1. Ольжич О. Вибрані твори / [упоряд. О. Зінкевич; передм. Є. Сверстюка]. – К. : Смолоскип, 2007. – 664 с.

Наталія Дяченко

Соматическая лексика в поэтическом пространстве О. Ольжича

В статье представлен комплексный (с точки зрения репертуара, количественных характеристик, стилистической нагрузки, системных отношений) анализ соматизмов и слов-определений к ним, использованных в поэтических сборниках О. Ольжича "Ринь", "Башни", "Пидзамча".

Ключевые слова: соматизмы, лексика, определение, семантика, сравнение.

Dyachenko Natalya

Somatic vocabulary in the O. Olzhich's poetry space

The article presents a complex (from the point of view of repertoire, quantitative characteristics, stylistic load, systematic relations) analysis of somatisms and word-meanings to them, used in O. Olzhich's collections of poetry «Ryn», «Towers», «Pidzamcha». A register of somatisms, which was used in poetic texts, was classified, and classified them depending on the somatopoies designated by them. Data are given on the number of Somatism and their word-formation in poetry. It has been found out that in the vast majority of cases, the analyzed names are used with their primary semantics – as the designation of body parts of a person or an animal. raynskoyA register of somatisms, which was used in poetic texts, was classified, and classified them depending on the somatopoies designated by them. Data are given on the number of Somatism and their word-formation in poetry. It has been found out that in the vast majority of cases, the analyzed names are used with their primary semantics – as the designation of body parts of a person or an animal.However, the tokens of this corpus often serve as a source of metaphor. To express, supplement, the expression of emotionality and imagery, the poet uses the words-definitions to somatism. Therefore, to better reveal the symbolic key somatisms, we also collected attributives used by the author for their definition. In general, it has been established that the widespread use of somatisms and denominations clearly enhances the sensuality of poetry. From the

point of view of semantic-functional load, somatic vocabulary is used primarily for the creation of portraits and self-portraits, tropes, the strengthening of the emotionally-figurative background of poetry, the expansion of the semantic and associative background of the text. As the study showed, the artistic texts are an important source for observing nominative processes, the development of semantics of lexemes, and the dynamics of their coherence. In the artistic text, the search for the author, his imaginative thinking and the aesthetic assessment of the described concepts are realized, is the consequence of his semantic analysis of the word, and because of the various aspects of the textological analysis of the words of various thematic groups of vocabulary requires further study.

Keywords: somatisms, vocabulary, definitions, semantics, comparison.